

Эшенкулова К.З.

АЛ-КИНДИНИН ФИЛОСОФИЯСЫНДА КУДАЙДЫН БАР ЭКЕНДИГИНИН ДАЛИЛИ

Эшенкулова К.З.

ДОКАЗАТЕЛЬСТВО СУЩЕСТВОВАНИЯ БОГА В ФИЛОСОФИИ АЛЬ-КИНДИ

K.Z. Eshenkulova

THE ARGUMENT FOR THE EXISTENCE OF GOD IN PHILOSOPHY OF AL-KINDI

УДК: 141.412 (091)

Кудайдын бар экендигинин далили байыркы доордон азыркы күнгө чейин адам баласы тарабынан талкууга алынып келген негизги жана татаал темалардын бири катары кабыл алынат. Мындай маселелер мезгил мезгили менен теологдордун жана философтордун кызыгуусун туудуруп келет. Мунун негизинде дин философиясында космологиялык, телеологиялык, онтологиялык, моралдык сыяктуу далилдин түрлөрү келип чыккан. Булардын ичинен космологиялык далил эң эски далилдердин бири катары эсептелет. Ислам философиясынын алгачкы философторунун бири ал-Кинди “Алгачкы философия жөнүндө”, “Ааламдын түбөлүксүздүгү жөнүндө”, “Кудайдын жалгыздыгы жана ааламдын түбөлүксүздүгү жөнүндө”, “Жаралуу жана жок болуунун алгачкы таасирдүү себеби жөнүндө” жана башка ушул сыяктуу эмгектеринде бул маселеге өзгөчө көңүл бурган. Ал-Кинди кудайдын бар экендигин далилдөөдө космологиялык жана телеологиялык далилдерди колдонгон. Макалада ал-Киндинин кудайдын бар экендигине байланыштуу космологиялык далили ааламдын түбөлүксүздүгү, алгачкы себеп, кудайдын жалгыздыгы жана бирдиги сыяктуу маселелердин алкагында талкууга алынат.

Негизги сөздөр: ал-Кинди, философия, дин философиясы, космологиялык далил, ааламдын түбөлүксүздүгү, алгачкы себеп, кудайдын жалгыздыгы.

Доказательство существования Бога является одним из самых сложных и важных вопросов с древних времен до наших дней. Этот вопрос всегда вызывал интересы теологов и философов. В результате в философии религии появились различные аргументы как: космологические, телеологические, онтологические и моральные. Космологический аргумент рассматривается как один из самых старинных аргументов. Один из первых философов исламской философии аль-Кинди затронул эту проблему в своих различных трудах как “О первой философии”, “О конечности вселенной”, “О единственности Бога и конечности вселенной”, “О действующей причине возникновения и уничтожения”. Он сосредоточился на космологических и телеологических аргументах существования Бога. В данной статье анализируется космологический аргумент аль-Кинди о существовании Бога в рамках таких вопросов, как конечности

вселенной, первопричина, единственности Бога.

Ключевые слова: аль-Кинди, философия, философия религии, космологическое доказательство, конечность вселенной, первопричина, единственность Бога.

The argument for the existence of God is one of the most complicated and important issues that man has considered from ancient times until today. This issue engaged in theologians' and philosophers' interest. As a result, various arguments such as cosmological, teleological, ontological and moral arguments have occurred in the philosophy of religion. The cosmological argument is considered as one of the oldest arguments. Al-Kindi one of the first philosophers of Islamic philosophy, addressed this issue in his various works such as “On First Philosophy”, “On Finitude of the World”, “On the Oneness of God and the Finitude of the World”, “On the Proximate Agent Cause of Generation and Corruption”. al-Kindi focused on cosmological and teleological arguments for the existence of God. In this article, al-Kindi's cosmological argument for the existence of God in the frame of issues such as finitude of the world, first cause, God's unity is analyzed.

Key words: al-Kindi, philosophy, philosophy of religion, cosmological argument, finitude of the world, first cause, God's unity.

Киришүү. Байыркы доорлордон бери эле адам баласы өзүн жана курчап турган дүйнөнүн ким тарабынан жаратылганына кызыгып келет. Аристотель (б.з.ч. 385-322) *Метафизика* [2] аттуу эмгегинде беркенин «бүткүл адамдар табиятынан билүүнү каалашат» деп айтпаса керек. Табиятынан эле адам баласы кантип жаралганын, ким тарабынан жаратылганын, эмнеге жаратылганын билгиси келет. Кантип жана канчалык даражада бир нерсени биле ала турганына кызыгат. Мына ушундан улам «жаратуучу» жана «жаратылгандар» жөнүндө ар кандай мифтер, философиялык ойлор же диний көз караштар келип чыккан.

Тарыхый жактан алып караганда чындыгында эле жаратуучу түшүнүгү ар бир коомдун маданий, диний өзгөчөлүктөрүнө, географиялык жашоо шартына, дүйнө таанымына жараша ар түрдүүчө калыптанган.

Жаратуучу ар бир цивилизацияда ар түрдүүчө кабыл алынган. Ал эми диний аспектен алып караганда жаратуучу маанилүү орунга ээ жана ааламдагы ар бир нерсе жаратуучудан көз каранды. Негизги диндерден болуп саналган иудаизм, христиан жана ислам сыяктуу теисттик диндерде бүтүн жандыктардын, абстракттуу жана конкреттүү нерселердин жаратуучусу катары кудай кабыл алынып келет. Аталган диндер жалпы жонунан бардык нерсенин жаратуучусу катары кудайды кабыл алышы жагынан бири-бирине окшош болуп көрүнгөнү менен кудай түшүнүгүн чечмелөөдө жана ага аныктама берүүдө бири-биринен айырмаланып турат. Мисалы, иудаизм, христиан жана ислам диндеринде кудай бардык нерсени жаратуучу жөндөмдүүлүккө ээ, бардык нерсени билген, бардык жерде бар, ырайым жана жакшылык кылуучу жогорку болум катары түшүндүрүлөт. Кудайдын жөнөкөйлүгү, түбөлүктүүлүгү, мажбур түрдөгү болуму, жалгыз экендиги анын онтологиялык сапаты катары көрсөтүлүп келет [17, 67-68-бб.]. Бирок ошол эле учурда ар бир диндин негизги принциптерине, булактарына жараша кудай түшүнүгүнө ар түрдүүчө маани берилгендиктен, бул темада ар кандай талаш-тартыштарды кездештирүүгө болот.

Христиан дининдеги үчилтик түшүнүгүнүн кудайдын жалгыздыгы менен байланышы буга мисал боло алат. Христиан дүйнөсүндө үчилтикти кандай түшүнүү керек? Үчилтик менен кудайдын жалгыздыгы арасындагы байланыштын маңызы эмнеде жатат? Эгер кудай түбөлүктүү болсо, анда Иса пайгамбардын кудай болуп болбогондугун кантип чечмелөө керек? сыяктуу маселелер эң көп тартышылган маанилүү проблемалардан болуп келгендиктен, христиан дүйнөсүндө кудайдын болуму, сыпаты жөнүндө ар кандай изилдөөлөрдү кездештирүүгө болот. Ал эми ислам дининде Ярандын көз карашы боюнча адам кудайды акыл жана аян аркылуу таанып биле алат. Бирок диний чөйрөдө кеңири тараган көз караш боюнча аянга таянган билим негизги булак катары кабыл алынып келет [17, 68-б.].

Арап жарым аралында паганизм күч алып турган учурда ислам дининин пайда болуусу, Мухаммад пайгамбардын өлүмүнөн кийин Омейяд уулдары менен Хашим уулдары ортосундагы такт талашуулары, мусулмандардын бири-бирин өлтүрүүлөрү диний, философиялык жана саясий мааниде кудай кандай сапаттарга ээ? Кудайдын бар экендигин кантип далилдөөгө болот? Кудай канчалык даражада биле алат? Эрк деген эмне? Тагдыр деген эмне? Рухтун түбөлүктүүлүгү, аяндын мүмкүнчүлүгү жана башка ушул сыяктуу маселелердин келип чыгышына жана кызуу талкууга алынышына түрткү болгон [18, 204-б.].

Мына ушул сыяктуу жагдайлардан улам ислам дининде да кудай түшүнүгү өзгөчө маанилүү орунга ээ болгон.

Орто кылымда кудай түшүнүгү теологдордун жана философтордун дискурстарынын борборунда орун алган жана бул түшүнүк ишеним менен тыгыз байланышта каралган. ал-Кинди (801-866), ал-Фараби (871-950), ал-Газзали (1058-1111), Анселм (1033-1109), Фома Аквинский (1225-1274) сыяктуу орто кылымдын философтору ишенимдин адам баласынын табиятында эле бар экендигин жана адам баласынын төрөлгөндөн баштап эле ишенимге жакын экендигин кабыл алгандарына карабастан кудайдын бар экендигин далилдегенге (аргумент) аракеттенишкен.

Ислам философторунан ал-Кинди да бул маселеге маани берип өзгөчө көңүл бурган. ал-Кинди кудайдын бар экендигин далилдөөдө космологиялык жана телеологиялык далилдерди колдонгон. Бул макалада ал-Киндинин эмне үчүн кудай маселесин көтөрүп чыккандыгы жана кантип далилдегенге аракеттениши философиялык эмгектеринин жана көз караштарынын негизинде талкууга алынат.

Ал-Кинди жана жашаган доорунун өзгөчөлүгү. Ал-Кинди ислам философиясынын тарыхында алгачкы ислам философу катары кабыл алынып келет [3 3-б.]. Анын алгачкылардан болуп философиялык терминдерге аныктама берип, аларды арап тилинде колдонуп баштаганын, философиялык изилдөөлөрүн, маселелерди талкуулоо жана методологиялык жактан колго алуу тарзын эске ала турган болсок, чындыгында эле ал-Киндинин бул наамга татыктуу экендигин айтууга болот.

Абу Юсуф Якуб бин Исхак бин ас-Саббах ал-Киндинин кайсы жылы төрөлгөндүгү жөнүндө так маалымат болбосо да изилдөөчүлөрдүн берген маалыматтарына караганда орточо эсеп менен 185/800-801-жылы Куфада бардар үй-бүлөдө дүйнөгө келгендиги жөнүндө айтылып келет [1, 11-18-бб.]. Анын качан дүйнөдөн кайткандыгы жөнүндө так маалымат жок болгондуктан изилдөөчүлөр ар кайсы жылды болжолдуу түрдө көрсөтүп келишет. Мына ушул сыяктуу эле анын балалык чагы, өмүр таржымалы жөнүндө көп маалымат жок. Анын жаштыгы Куфа жана Басра шаарларында өткөнүнө карабастан кайсы тармактарда илим-билим алгандыгы да белгисиз. Бирок кандай болгондо да Киндинин дин, тил жана адабият илимдерин абдан жакшы өздөштүрүү менен бирге философия, логика, арифметика, геометрия, астрономия, астрология, метеорология, химия, физика, медицина, музыка, психология сыяктуу илим тармактарында да уста экендигин күнүбүзгө чейин жеткен эмгектеринен көрүүгө болот [10, 4-5-бб.]. Маалыматтарга караганда

Кинди ар кайсы илим тармагына байланыштуу 200дөн ашык эмгек жазган. Адамсондун көз карашында ал-Киндинин эмгектери IX кылымдагы арап тилдүү аудитория үчүн жаңы которулган тексттерди интерпретациялоодо жана буларды өнүктүрүүнүн өзгөчө маанилүү экендигин далилдөөдө кош функция кызматын аткарган [1, 6-б.].

Киндинин көп кырдуу, ар тараптуу жана өз доорунда өтө жакшы жетишкен аалымдардан экендиги талашсыз. Киндинин мындай жетишкендиктерге ээ болуусуна ошол учурлардагы доор да өз таасирин тийгизген сыяктуу. Себеби ошол учурларда Басра шаары ал-Мутазила жана ал-Ашарийя калам интеллектуалдык кыймылдарынын борбору болуп саналган. Ислам дининин башка географиялык аймактарга жайылышы менен мусулмандар башка өлкөлөрдүн маданияты, илими, ойлому, дүйнө таанымы менен таанышып башташкан. Табигый так илимдерге, философияга, адабиятка байланыштуу ар кайсы тилдеги антикалык эмгектер арапчага которулуп, Дар ал-Хикма, Байт ал-Хикма сыяктуу илимий борборлор курулган. Натыйжада мусулмандар диний илимдерди окуп үйрөнүү менен бирге акылга таянган илимдерге да маани берип башташкан. Философия тарыхчылары Аббасиддер дооруна өтө маани берип, которуу кыймылын табигый өзгөчөлүк катары карашса да, *филэленизмди* мындай активдүү интеллектуалдык доордун кичинекей гана бөлүгү экендигине басым жасашат [1, 6-б.]. Диний жана илимий эмгектер жазылып, *илм-ал-калам*, арап тили, адабият, тарых, география деги эле бүтүн тармактарда өнүгүү жогорку деңгээлге келип жеткен. Ошондой эле калам жана философия тармактарындагы спекулятивдик тартышуулардын жана мазхабдар арасындагы күрөштөрдүн күчөшү ар кандай диний, философиялык талаш-тартыштардын жаралуусуна ыңгайлуу шарт түзгөн. Жалпы жонунан алып караганда IX кылымда ислам дүйнөсүндө акылга таянган жана диний илимдер системалаштырылган жана классификацияланган. Мына ушундай доордо жашап, болуп жаткан окуяларга күбө болгон ал-Кинди козгогон проблемалары, колдонгон методу жагынан ислам ойломунун тарыхында *мешиаши* (перипатетик) философиялык агымынын баштоочусу катары өз дооруна сарасеп салып түшүнгөнгө аракет кылуу менен бирге изилдөөлөргө жана дискуссияларга активдүү катышкан. Ал ислам дүйнөсүндөгү мындай илимий өнүгүүгө күбө болуу менен бирге грек философиясын ислам маданиятына киргизүүдө маанилүү ролду ойногон.

Ал-Кинди философиялык трактаттарды жазууда көбүнчө Аристотелдин эмгектеринен таасирленген.

Ошондой эле башка грек философторунун да эмгектерин талдап, өз доору менен синтездей алышы анын эң негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. Бирок ошол эле учурда грек философторунун кээ бир көз караштарына каршы чыгып оригиналдуу ой пикирлерди жарата алган. Мисалы, ааламдын түбөлүктүүлүгү жөнүндөгү грек философторунун доктринасын жана ислам дүйнөсүндө мындай доктринаны колдогон дахриййуун агымынын өкүлдөрүнүн көз караштарын четке каккан [11]. *Алгачкы философия жөнүндө (Китаб фи-л-фалсафати-л-ула)*, *Ааламдын түбөлүксүздүгү жөнүндө (Рисала фи изахи танахи жимри-л-алам)*, *Кудайдын жалгыздыгы жана ааламдын түбөлүксүздүгү жөнүндө (Рисала фи вахданиййети-ллах ва танахи жимри-л-алам)*, *Жаралуу жана жок болуунун алгачкы таасирдүү себеби жөнүндө (Китаб фи-л-ибана ани-л-иллати-л-фаилати-л-кариба лил-каун ва-л-фасад)* жана башка ушул сыяктуу эмгектеринде болум, жаратылган нерселер жана жаратуучулук маселесине басым жасаган. Кудайдын бар экендигинин далили маселесине өзгөчө көңүл бурган.

Кудайдын кандайдыр бир далилге муктаж эмес экендигин эмгектеринде баса белгилесе да ал-Кинди өз доорундагы аалымдар арасындагы тартышмалардан улам бул маселеге кайрылса керек.

Кудайдын бар экендигинин далили маселеси. Кудайдын бар экендигинин далили маселеси ар бир доордо ар кандай жагдайлардан, окуялардан же себептерден улам келип чыккандыгын айтууга болот. Натыйжада кудайдын бар экендигине байланыштуу космологиялык, телеологиялык, онтологиялык, моралдык жана башка ушул сыяктуу далилдин түрлөрү келип чыккан. Ярандын ою боюнча далилдердин маанилүүлүгү жана өтүмдүүлүгү ар бир адамдын бул темага болгон мамилесине карата өзгөрүп турат [16, 11-б.]. Чындыгында эле философиялык жана илимий өнүгүүлөр, коомдук жана дүйнө таанымдагы өзгөрүүлөр кайсы бир далилдин популярдуу абалга келишине таасирин тийгизет. Бирок ошого карабастан жалпы көз караш боюнча телеологиялык жана космологиялык далилдер байыркы доордон бери маанилүү орунга ээ классикалык далилдер болуп эсептелинет. Ал эми калган далилдер болсо, ар кайсы доордо философтор жана теологдор тарабынан өнүктүрүлгөн. Мисалы, онтологиялык далил Анселмдин аты менен ассоциацияланат. Анселм кудайдын бар экендигин, болумун, түбөлүктүүлүгүн системалуу түрдө *априордук* негизде далилдөө менен бирге алгачкылардан болуп онтологиялык далилди колдонгон жана андан ары өнүгүүсүнө чоң салым кошкон [4, 161-б.]. Кант (1724-1804) болсо моралдык далилди жактаган.

Телеологиялык жана космологиялык далилдерди алып караганда телеологиялык далилде кудайдын бар экендигине ааламдагы системанын (orderliness in the world) жакшы негиз боло ала тургандыгын ортого коюу максатталган [7, 135-б.]. Ошондой эле бүтүн жандыктар жана нерселер үчүн ааламдын кудай тарабынан түзүлгөнүнө көңүл бурулган. Ал эми космологиялык далил *апостериордук* далил болуп саналат. Мында “түбөлүксүз жандыктар”, “кыймыл”, “өзгөрүү”, “мүмкүнчүлүк”, “мажбур” жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөрдүн негизинде “алгачкы себептин” маани-маңызына басым жасалган. Шлесингер телеологиялык жана космологиялык далилдердин түбүнүн байыркы доорго чейин барып такаларына басым жасайт [11, 122-б.]. Байыркы грек философторунан Платон (б.з.ч. 427-347) жана Аристотелдин эмгектеринен бул маселеге көңүл бурушканын мисал катары көрсөтүүгө болот. Грек философторунун ою боюнча аалам эч качан жоктон жаратылган эмес. Кандайдыр бир кыймыл же эманация аркылуу бир нерседен экинчи бир нерсе жаралган. Алгачкы болум жаратуучу эмес. Мисалы, Аристотелдин көз карашында ал - алгачкы кыймылдаткыч (Prime Mover), Платондун ою боюнча болсо идея, ал эми христиан жана ислам диндеринде жок нерседен жаратуу (*creation ex nihilo*) түшүнүгү орун алган.

Ал-Кинди грек философторунан айырмаланып, маселени башка аспекттен караган. Анын ою боюнча ааламдын жаратуучусу кудай. Кудай бар экендигин билдирүү үчүн кандайдыр бир далилдерге муктаж эмес. Себеби ал алгачкы себеп, жаратуучу, өзгөрбөйт, таасирдүү жана бардык нерсенин максаты болгон болум [12, 2-б.]. Туяп билүү органдары акылдын нуру менен нурданган бири үчүн туюмдар менен тыгыз байланышта болгон феномендик дүйнөдө алгачкы башкаруучунун (*mudabbirin awal/ First Ruler*) башкаруусун айгинелеп турган көптөгөн далилдер бар. Мындайча айтканда ар бир башкаруучунун башкаруучусу, эффекттин эффекти, бар кылгандын бар кылуучусу, алгачкынын алгачкысы, себептин себеби бар [14, 2-б.].

Ал-Киндинин көз карашында кудайдын космологиялык далили маселеси. Ал-Кинди эмгектеринде кудайдын бар экендигин космологиялык жана телеологиялык далилдер аркылуу далилдегенге аракеттенген. Атие [3, 57-58-бб.] ал-Кинди боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрүндө анын беш далилине басым жасайт. Алардын ичинен төртөөнү, тактап айтканда ааламдын түбөлүксүздүгү, кудайдын жалгыздыгы, себеп, акылдуу башкаруучуну *худуска* (*dalil al-hudûth*) таянган космологиялык, ал эми бешинчисин ааламдын түзүлүшүн телеологиялык деп эсептейт. Ал эми

Кая [11, 54-58-бб.] *худус, вахдет-кесрет, икна* жана ааламдын түзүлүшү сыяктуу төрт далил жөнүндө кеп кылат. Крейг болсо эмгектеринде ал-Киндинин космологиялык далилдерин тереңдетип түшүндүрүүгө басым жасайт [5,6]. Бирок кандай болгондо да ал-Киндинин эмгектеринин негизинде бул макалада ааламдын түбөлүксүздүгү, алгачкы себеп жана кудайдын жалгыздыгы сыяктуу космологиялык далилдери жөнүндө кеп кылуу мүмкүн.

Ааламдын түбөлүксүздүгү. Ал-Киндинин биринчи далили “кийинчерээк пайда болгон” маанисиндеги *худус* далили деп аталып, кудайдын бар экендиги, ааламдын жаратылгандыгы жана анын түбөлүксүздүгү менен байланыштуу. Анын ою боюнча аалам белгилүү убакыттын ичинде жаратылган. “Аалам пайда болуп баштады” деген сүйлөмдүн өзү эле материя, убакыт жана кыймылга карата ааламдын жаратылганын жана анын чектүү экендигин көрсөтүп турат. Себептүүлүк принциби боюнча эгерде бардык нерсе кандайдыр бир убакыттын ичинде жаратылган болсо анда анын жаратуучусу болушу керек. Мында себептүүлүк же жаратуучу-жаратылган ортосунда зарыл байланыш бар. Эгерде аалам жаратылган болсо анда зарыл болгон жаратуучу да бар. Ал-Кинди мындай жаратуучуну кудай деп эсептейт жана ал дайыма бар [3, 58-б.]. Ал-Кинди *Алгачкы философия жөнүндө* аттуу эмгегинде буга байланыштуу төмөндөгүдөй аксиомаларды сунат:

1. Бири-биринен көлөм жагынан чоң болбогон нерселер бири-бирине барабар.
2. Барабардык - нерсенин чектери арасындагы өлчөмдөрдүн чыныгы абалы (бил-фиил) жана потенциалдуулугу жагынан барабар болушу.
3. Түбөлүксүз нерсе түбөлүктүү боло албайт.
4. Бири-бирине барабар болгон нерселердин бирине көлөм кошулганда, ал мурунку абалынан жана барабар болгон нерселерден чоң болот.
5. Көлөмдөрү чектүү болгон эки нерсени бири-бирине кошкондо мындай биригүү да чектүү болот. Көлөмгө жана орунга ээ болгон ар бир нерсе буга мажбур.
6. Бирдей түргө ээ болгон эки нерсенин кичинекейи чоңдун бир бөлүгүн түзөт [12, 27-б.].

Ал-Кинди жогорудагы аксиомалар аркылуу кандайдыр бир сандык сапатка ээ болгон нерсенин чындыгында түбөлүктүү боло албасын далилдегенге аракеттенген. Анын ою боюнча убакыт да сандык өзгөчөлүккө ээ, убакыттын башталыш чегинин болушунан улам ал да чектүү жана түбөлүктүү эмес. Нерсе түбөлүктүү болбогондуктан нерсенин предикаты да түбөлүктүү эмес. Мына ушундан улам аалам жана анын ичиндеги ар бир нерсе да түбөлүктүү эмес [9,

116-б.].

Ал-Кинди нерсе, убакыт жана кыймылдын маанилүүлүгүнө көңүл бурат. Анын ою боюнча убакыттын түбөлүктүү болушу мүмкүн эмес. Убакыт ааламдын бар болуу процесси. Эгерде убакыт түбөлүксүз болсо анда нерсенин болуму да түбөлүксүз. Анткени убакыт нерседен жана кыймылдан көз карандысыз болушу мүмкүн эмес. Кыймыл болсо убакыт болот, кыймыл болбосо убакыт да болбойт. Эгерде нерсе бар болсо ал жерде кыймыл бар, нерсе болбосо кыймыл да жок. Кыймыл - кандайдыр бир өзгөрүү (*табаддул*). Ар бир өзгөрүү нерсенин үзгүлтүксүздүгү менен эсептелинет жана ар бир өзгөрүү убакыттан көз каранды. Мына ушундан улам кыймыл кээ бир нерселерде; абсолюттук ааламда (*ал-жирм ал-мутлак*) зарыл түрдө бар болот. Анын кыймылы зарылдуу кыймыл болуп саналат [12, 31-33-бб.]. Жогоруда көрүнүп тургандай эле мындай абалда аалам түбөлүктүү эмес. Ал-Кинди ааламдын убакыт, кыймыл жана нерсенин негизинде пайда болорун, мындан улам ааламдын (*a parte ante*) түбөлүктүү боло албастыгы натыйжасына барат [8, 162-б.].

Нерсе өзүнүн себеби боло албайт. Ал-Кинди *Алгачкы философия жөнүндө* аттуу эмгегинде бир нерсенин өзүнүн болумунун себеби болуп болбой тургандыгы маселесине токтолот. Анын ою боюнча:

1. Болум бар, анын маңызы жок.
2. Болум жок, анын маңызы бар.
3. Болум жок, анын маңызы да жок.
4. Болум бар, анын маңызы да бар [12, 44-50-бб.].

Жогорудагы сүйлөмдөрдү талдаганда ал-Киндинин ою боюнча маселени туура түшүнүүдө себеп жана себептүүлүк түшүнүктөрү негизги ролду ойнойт. Кандайдыр бир даражада бар болгон нерселерде бул түшүнүктөрдүн мааниси маңызы көрүнүп баштайт. Бул мааниде өзү абсолюттук себеп болгондуктан нерсе өзүнүн болумунун себеби боло албайт. Мындай учурда “бир нерсенин болумунун себеби өзү” деп айтуу катчылыкка жатат. Анткени болум жана бар болгон нерсе жок болсо, анда бир нерсенин болумунун себеби болушу мүмкүн эмес. Демек “болум бар анын маңызы жок” же “болум жок анын маңызы бар” сүйлөмдөрү логикалык жактан туура келбейт.

Ал эми “болум жок, анын маңызы да жок” жана “болум бар, анын маңызы да бар” сүйлөмдөрүн карай турган болсок, бир нерсе өзүнүн болумун пайда кылуучу себеп боло алса, анда болум өз болумунун себептүүсү болуп калат. Себеп себептүүдөн мурун келет. Себеп менен себептүү эки башка мааниге ээ болгондуктан логикалык жактан туура эмес. Анда аалам

да өзүнүн себеби боло албайт жана ааламдын трансцендент себеби бар. Мындай абалда нерсенин бар болушунда жана болумун улантуусунда чыныгы, жогорку жана даражалуу алгачкы себептин бар экендиги жыйынтыгына келүүгө болот.

Киндинин ою боюнча алгачкы себеп көптүк жана көптүк менен бирге келген жекеликке таандык эмес, тескерисинче ал жылгыз [12, 100-б.]. Тактап айтканда алгачкы себеп – кудай.

Кудай – бир жана жалгыз. Ал-Кинди *Алгачкы философия жөнүндө* жана *Кудайдын жалгыздыгы жана ааламдын түбөлүксүздүгү жөнүндө* аттуу эмгектеринде далил катары кудайдын жалгыздыгына басым жасайт. Ал жыныс, түр, бөлүм, бөлүк, жеке, жалпы, баары, кээ бири сыяктуу категориялардын негизинде болумдун же нерсенин жекелик же көптүк маңызын анализдеп, *чыныгы Бирдин* мажбур түрдө бар экендигин далилдегенге аракеттенет.

Ал-Киндинин ою боюнча бир нерсенин жаратылышы, пайда болушу мажбурдуктан улам келип чыгат. Жаратылган нерсе (*ал-мухдас*) жаратуучунун (*ал-мухдис*) продуктусу болуп саналат. Бул жерде жаратылган менен жаратуучу салыштырмалуу түрдөгү түшүнүктөрдөн болгондуктан ар бир мажбур түрдө бар болгон нерсенин жаратуучусу бар. *Чыныгы Бир* (ал-вахид-ул-хакк) түбөлүктүү. Ал бөлүнүүчү касиетке ээ болгон материядан турбайт, анын жынысы түрү жана формасы жок. *Чыныгы Бир* кыймыл эмес. Себеби кыймыл кандайдыр бир жерден башка жерге өтүү, көбөйүү, азаюу, пайда болуу же жок болуу сыяктуу өзгөрмөлөргө ээ. Мына ушул сыяктуу эле рух да кыймылга ээ болгондуктан *чыныгы Бир* рух эмес, акыл да эмес. *Чыныгы Бир* материя, жыныс, түр, адам, кыймыл, рух, акыл, бүтүн, бөлүк, баары, кээ бири сыяктуу түшүнүктөрдөн көз карандысыз түрдө бар. Анын материясы, формасы, саны, сапаты жок. Аны категориялоо да мүмкүн эмес. Ал таза *Бир*, өзгөрбөйт жана жаратуучунун (ал-ибда) себеби. *Бир* алгачкы субстанция, жаратуучу, нерсени түптөөчү жана күчтүү касиетке ээ [12].

Демек *чыныгы Бирдин* сыртындагы бирлер өтмө маанисинде же салыштырмалуу түрдө бул мааниге ээ. Ал эми *чыныгы жана абсолюттук Бир*, эч качан көбөйбөйт, анын бирдиги менен барлыгы бирдей маңызга ээ.

Жыйынтык. Ал-Киндинин эмгектеринен жана көз караштарынан көрүнүп тургандай эле кудай бар экендигин билдирүү үчүн кандайдыр бир далилдерге муктаж эмес десе да, бардык нерсенин жаратуучусу бар экендиги, ал эми жаратылган нерселердин жаратуучудан көз карандыгы экендиги маселеси кеңири талкууга алынган. Бул маселени талкуулоодо көзгө

көрүнгөн физикалык дүйнөнүн, тактап айтканда ааламдын жаратылышын убакытан жана мейкиндиктен көз каранды экендигин, анын түбөлүксүздүгүн аксиомалар аркылуу далилдейт. Демек түбөлүктүү жана ааламдын жаралышына себеп болгон башка нерсе бар. Ал ал-Киндинин ою боюнча кудай. Кудай ааламдын жаратуучусу, алгачкы себеп, чыныгы бир, жаратуучу, өзгөрбөйт, түбөлүктүү жана бардык нерсенин максаты болгон болум.

Адабияттар:

1. Adamson P. 2007. al-Kindi. Oxford University Press.
2. Aristoteles. 1996. Metafizik. İstanbul: Sosyal Yayınları.
3. Atiyeh G.N. 1966. al-Kindi: The Philosopher of the Arabs. Pakistan: Islamic Research Institute.
4. Copleston F.S.J. 1993. A History of Philosophy: Medieval Philosophy. Volume II. New York: Image Books Doubleday.
5. Craig W.L. 1979. The Kalam Cosmological Argument. London and Basingstoke: Macmillan.
6. Craig W.L. 1980. The Cosmological Argument from Plato to Leibniz. London and Basingstoke: The Macmillan Press.
7. Din Felsefesi. 2014. ed. R. Kılıç; M.S. Reçber. Ankara: Grafiker Yayınları.
8. Duric D. 2014. "al-Kindi's and W. L. Craig's Cosmological Arguments". Belgrade Philosophical Annual. vol. XXVII. pp. 157-166.
9. al-Kindi's Metaphysics. 1974. Intr. and comm. by A. L. Ivry. Albany: State University of New York Press.
10. Kaya M. 2003. İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri. İstanbul: Klasik.
11. Kaya M. 2014. Kindî Felsefî Risâleler. İstanbul: Klasik.
12. Kindi. 2014a. İlk Felsefe Üzerine. İstanbul: Klasik.
13. Kindi. 2014b. Tarifler Üzerine. İstanbul: Klasik.
14. Kindi. 2014c. Oluş ve Bozuluşun Yakın Etkin Sebebi Üzerine. İstanbul: Klasik.
15. Schlesinger G.N. 1988. New Perspectives on Old-time Religion. Oxford: Clarendon Press.
16. Yaran C. S. 2003. Islamic Thought on the Existence of God: Contributions and Contrasts with Contemporary Western Philosophy of Religion. Washington. D.C.
17. Yaran C. S. 2012. Din Felsefesine Giriş. İstanbul.
18. Эшенкулова К. Ислам ойломунун калыптанышы жана оригиналдуулук маселеси. Наука новые технологии и инновации Кыргызстана, №3. - Бишкек, 2017.